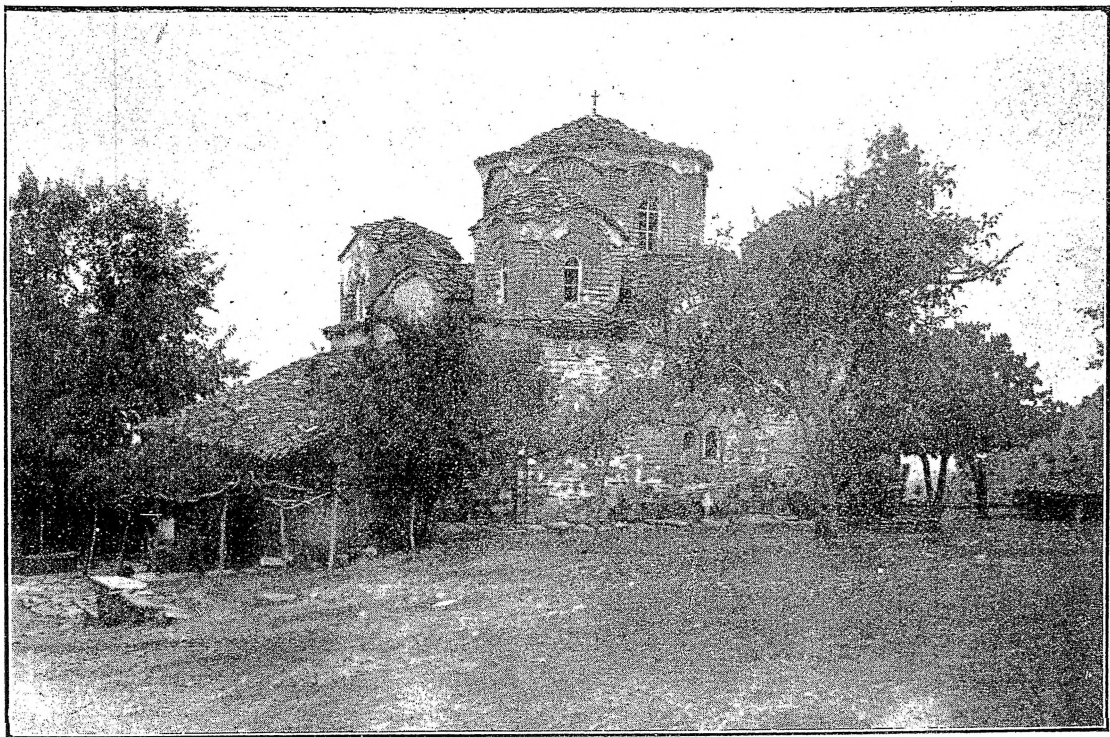

КАКО ДА СЕ САЧУВА И ОБНОВИ ЦРКВА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОНА ИЗ 12. ВЕКА КОД СЕЛА НЕРЕЗИ?

Манастирска црква у селу Нерези код Скопља саграђена је од камена и цигле, над основом у облику крста, са четири кубета. Два западна кубета нису повезана црквеним простором и до њих се може доћи само из нартекса. Грчки натпис, урезан на каменом архитраву изнад врата, која воде из нартекса у цркву, каже, да је зграда саграђена 1164.

О времену када је рађен живопис није сачуван натпис.

Сл. 1. — Црква Св. Пантелејмона код села Нерези.

1. Црква је, уз мале архитектонске промене сачувана у првобитном стању. На северном зиду је био прозор. Он је доцније зазидан и тиме је у унутрашњости добијена нова површина за живопис. Та промена је могла бити извршена неколико деценија после довршења зграде. Првобитни нартекс био је, архитектонски, са црквеном зградом везан, што се по остацима сводова на јужном и северном зиду нартекса види. Сада је нартекс без свода, те је покривен провизорним кровом. Приликом падања нартексова свода уништен је и леп са првобитним фрескама у нартексу. Сачувана су само три фрагмента. Свод је срушен, по свој прилици, око XV. до XVI. в. На то нас упућују две очуване фреске у њему; јер старија од њих датира из XV., а млађа из XVI. в.

Стање очуване зграде у целини је добро. Али је потребно, да архитекта прегледа зидове и кубета и утврди: да ли има пукотина, које би могле значити опасност за зграду или живопис у унутрашњости цркве. Те пукотине треба поправити и оне, које се сада више не шире, цементом залити. При том послу мора се нарочито живопис узети у обзир. При техничком послу мора бити присутан и рестауратор за фреске. Темељна оправка потребна је и на крову нартекса и кубета, где се морају заменити разбијена стакла на прозорима тамбура.

У нартексу, с десне стране главних врата, на озиданој клупи, налази се античка надгробна плоча, која је сва воском и разним црквеним предметима покривена. — Њу треба спасти за науку.

2. Живопис *al fresco*, налази се у нартексу, у кубетима и у унутрашњости цркве. Држим, да је живопис у цркви, у кубетима и нартексу рађен неколико деценија после довршења грађевине, и то онда када је био зазидан прозор на северном зиду. Тај живопис, од кога су сачувани већи и врло карактеристични делови у унутрашњости цркве, а поједини фрагменти у нартексу и кубетима,

Сл. 2. — Фрагмент са јужног зида нартекса.

припада, по своме стилу, крају XII. или почетку XIII. века. У њему је подједнако јака античка традиција као и реалистички елеменат, који се јавља нарочито у животним рефлексима појединих фигура, у сценама, делимично и у костимима. Живопис је у ствари продукт средњовековног спиритуализма, који се приближава стварности, са поменутиим реалистичким утицајем, и садржи свој идеал лепоте на античкој бази. Детаљнија анализа тога рада који стоји квалитативно у свом добу врло високо, биће предмет засебне студије. Тај живопис је, великим делом, у нартексу уништен; у олтарској апсиди надокнадио га је живопис из XV. века, а у лађи је 1885. пресликан руком врло рђавог мајстора

посним бојама. 1926, професор Н. Окуњев пронашао је тај стари живопис и почео га откривати. 1927, он је наставио тај посао с новим резултатима¹⁾. — До сада откривене фреске показале су већ велику уметничку вредност; али свод цркве још и данас је покривен ружним сликама из године 1885.

Да би се старе покривене фреске у целини откриле, рестаурисале и за будућа поколења сачувале, што је с обзиром на њихову ненадокнадиву вредност неминовно потребно, ваљало би врло пажљиво по напред утврђеном програму поступити, те стога и пишем ове ретке.

а) *Нартекс и западна кубеџа*. — На јужном зиду до угла, који прави тај зид са западном фасадом цркве, остао је фрагменат у величини два метра висине и 1'20m ширине (сл. 2). На њему је у углу насликана фигура, која седи на престолу, разговара и диже десницу. Њезина глава није сачувана. Од те фигуре у десно стоји пет фигура фронтално, с окренутим главама у лево према седећој фигури. Међу њима су три свеца са ореолом око главе: Први држи књигу у левици, а сви гестикулишу десницама. Иза њих стоје два војника. У горњем појасу фрагмента, који је од доњег одвојен широком цртом, виде се ноге двеју фигура у хаљинама, које трче удесно, а испод њихових ногу пливају

¹⁾ Slavija VI (Пар 1927), стр. 603—609.

две рибе у супротном правцу. — Очуване слике су у добром стању. Очи војника су дубоко ископане, а очи светаца само изгребене. Леп, на коме је фреска израђена, местимично је потклобучен. Композиција је била продужена и на западној фасади цркве, али тамо није сачувана.

На десном делу јужног зида је фрагменат, 1 m висине и 1 m ширине. Горе се виде главе и попрсја три свеца у белим омотима, где леже у заједничком саркофагу. Пред саркофагом стоји једен светац, са брадом, оборене главе. Иза њега се види труп војника, чија глава није сачувана. Сачувани су само трагови натписа од кога се може прочитати ово: (XЄ)ΡΛΗΟΚΡΑΤ.

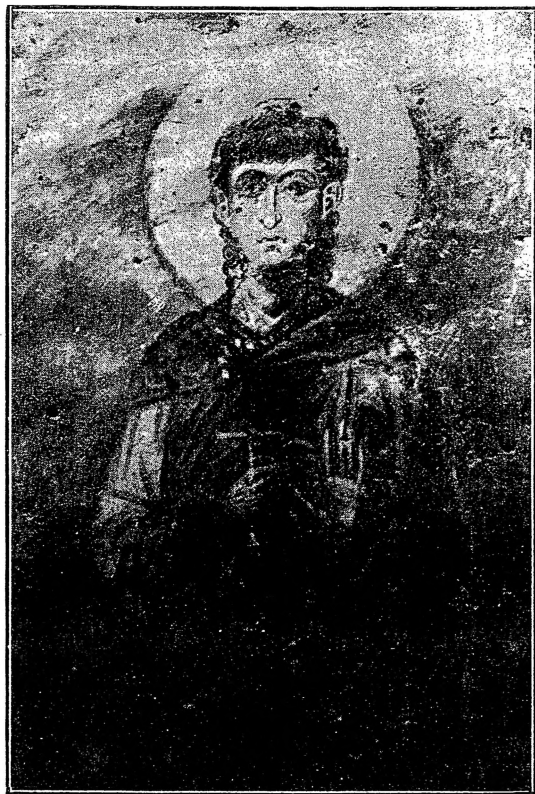
Ови фрагменти су остаци читавог циклуса сцена из живота црквеног патрона Св. Пантелејмона и приказују мучења његова и његова три друга: Хермолаоса, Хермилоса и Хермократеса.

На западној фасади цркве, између северног зида и врата, која воде у простор под северозападним кубетом, налази се фрагменат фреске, 1 m висок и 50 cm широк. На том фрагменту је насликан кратак стуб са попрсјем једног светитеља ступника, подигнутих руку у висини груди. — Над главом је натпис, који се није могао прочитати.

Осим описаних фрагмената најстаријих фресака, у нартексу су још две фреске и то, десно од улаза у цркву, Св. Арханђел Михаило, вероватно из краја XVI. в. Ктитор те фреске био је неки Станко, како каже запис на њој. Фреска је само у доњем делу мало оштећена. Над улазом у цркву, у лунети над вратима, насликан је Св. Никола у попрсју из XV. в. — Леп, на коме је слика, нераван је и подлупљен.

Под западним кубетима налазе се просторије, које су врло уске и високе. Оне добивају светлост кроз 4 прозора у тамбуру. Сви зидови тих уских просторија покривени су првобитним живописом, који је, на жалост, само у већим фрагментима сачуван. Живопис је подељен у зоне и завршава у плитком кубету. У југозападној просторији, у доњој зони, сачуване су 4 фигуре младоликих светаца. (сл. 3). Доњи делови тих фигура су оштећени. У другој зони су веће фигуре које су слабо сачуване, јер је леп у великим комадима отпао. У тамбуру, изнад пандатифа, који су већ без лепа, насликане су између прозора 4 фигуре у белим хаљинама. — У кубету се, најзад, налази медаљон са попрсјем Христовим, с тонзуром, у архијерејској одежди. То је врло ретка иконографска појава, и због тога је нарочито потребно да се сачува¹⁾. — Распоред остатака фресака, у просторији под северозападним кубетом, врло је сличан напред описаном распореду.

Влага је главни узрок што фреске пропадају. — У нартексу је штетна и нагла промена температуре, јер кров не покрива довољно добро сав простор и оставља, поред зида црквене фасаде, уски део непокривен. Стога је леп, на коме су фреске, сав испуцао и подклобучен, а на неким местима у просторијама под западним кубетима, чак виси и једва се још држи на зиду. Све фреске у доњим зонама страдају нарочито од механичких утицаја, које проузрокују

Сл. 3. — Светац из одељења под југозападним кубетом.

¹⁾ Успореди: Seminarium Kondakovianum II. стр. 19—23, Prag 1928.

неразумни посетиоци цркве. Оне се могу спасти од сигурне и брзе пропасти, само тако ако се стручно уклоне са својих места, сем фреске Св. Николе, која је прилично осигурана. — Фреске из нартекса и просторија под западним кубетима, треба скинути са зида и пренети у музеј. На тај начин биће сигурно сачуване и приступачне науци и публици, што је до сада скоро искључено због узаних и делимично тамних просторија, у којима се налазе. С њиховим скида-

Сл. 4. — Светитељ из доње зоне на западном зиду храма.

њем неће се покварити сликарска целина, јер су у нартексу и иначе сачувани само остади, а просторије под западним кубетима су засебни простори, који су потпуно самостални; сем тога ни по садржини њихове слике нису у вези са темама фресака у цркви.

По скидању фресака сав нартекс и простори под западним кубетима имали би се научно-уметнички рестаурирати; а нарочито би се морало пазити, да прозори увек имају здрава стакла.

с) Црква. — У цркви најстарији слој живописа покрива све зидове до свода, са малим изузецима где је покривен са најновијим сликама или је сасвим уништен. Живопис је подељен на две зоне: У доњој зони је насликан ред светаца у целим фигурама (сл. 4), у горњој су велике композиције из живота Христа и Богородице. Ред светаца у доњој зони,

који нису означени именима, документује у пуној мери стилистички напредак тога дела, јер су поједине фигуре по могућности ослобођене потпуне фронталности и приказане у разним покретима главе, руку и очију. И у њиховим костимима примећује се знатно приближавање ондашњој савремености. Изнад прве зоне ређају се композиције, које су монументално замишљене и одликују се јаком експресијом појединих човечјих афеката. Слика је драматички приказао: страх, мајчину љубав и тугу, пријатељску оданост и туговање, искрену радост. Његово познавање цртања и пластично моделовање појединих фигура достојно је сваке пажње. — Због свих тих особина тај је циклус изузетан споменик свога доба, које нам није оставило више сличних радова.

До сада су откривене ове сцене, полазећи с југа ка западу и северу: даривање у храму (Сретење), преображење Христово, васкресење Лазарево, рођење (сл. 5) Богородице (са делом сцене која још није до краја објашњена, јер је њезин северни део уништен), Улаз Христов у Јерусалим, скидање с крста и оплакивање Христа (пиета). Затим једна сцена на крају северног зида, која је само фрагментарно сачувана.

Најстарије фреске налазе се још у источним кубетима и у њиховим прелазима. Садрже махом фигуре светаца. Само у олтарској апсиди сачувани су делови већих сцена, које су местимице покривене фрескама из каснијег доба; а фреске у олтарској апсиди, израђене у XV. веку, покривају горње делове апсиде и њезин обод; оне су много страдале од влаге. Квалитативно су добар рад и треба их сачувати, где је то могуће. — Најновије слике, израђене 1885, су без икакве вредности и тако јако кваре импресију слика старијих слојева и саму архитектуру, да се морају већ из естетских разлога сасвим уклонити.

Откривене фреске најстаријег слоја, које су технички врло солидан рад, налазе се на добром лепу, који је само овде-онде испуцао; због тога се морају та места фиксирати. У доњем делу ниже зоне, по прилици 1 m од патоса, покрива фреске још и проста зелена

Сл. 5. — Детаљ фреске рођење Богородице, на западном зиду храма.

боја, с којом су их у новије доба премазали, а на самим сликама су још трагови новијег бојадисања, које квари целокупан утисак. Зелену боју и трагове нових слика треба сасвим одстранити; а то ће лако бити јер је нова боја посна. И слике из 1885. морају се са свим одстранити, јер с правом претпостављамо да се под њима налазе фреске из најстаријег или барем из другог слоја¹⁾. Нарочито вреди то за свод цркве, који је до сада остао још нетакнут, а покривен је са неспретним фигурама дречећих боја.

Откривене фреске и оне које ће се још открити, морају се стручно рестаурисати, то јест фреске се морају сачувати и очистити са њих све што је на њих пало или набацано, фиксирати нека места у лепу и покрити празна места, где старијих фресака нема, неутралном бојом, да би се добила хармонија и за лаикепосматраче. При рестаурацији мора се нарочито строго пазити, да се цртеж и слике не поправљају или фреске попуњавају. Нарочито слој из XV. в. ваљаће врло опрезно и савесно рестаурисати; јер тамо где други слој покрива старије

¹⁾ То су показали већ и покушаји г. Окуњева.

фреске, мораће се он после тачног фотографисања скинути, да се на тај начин спасе важнији уметнички рад.

3. *Иконостас и илустрички рам фреске Св. Пантелејмона.* — Црква у Нерезима имала је првобитно скулптиран иконостас од мермера, који је доцније оборен и у главном уклоњен. Велика већина делова тога старог иконостаса налази се у цркви, у нартексу и у сувим зидовима испред цркве. Потребно је да се стари иконостас због своје уметничке вредности опет подигне, да би се тако обновио првобитни *interieur*. Нацрт за рестаурацију израдио је г. Н. Окуњев и после публикације тога нацрта моћи ће се извршити рестаурација по њему. На десној страни, на зиду до иконостаса, налази се око слике Св. Пантелејмона, коме је и црква посвећена, пластичан рам од штука, у облику једне стране киворија¹⁾. Пластичан украс, који има поред орнаменталних мотива и животињских, технички је врло фино израђен. Погрешно је мишљење, да је тај рам раније био кивориј, јер је рам украшен само на чеоној страни, а онај део, којим се ослања на зид јесте гладак. Рам је имао свој пандан и на месту, који на левој страни сњим кореспондира, око делимично сачуване фреске мајке Божје, што се може још из сачуваних трагова препознати. Сигурно је дакле, да је рам био направљен за своје садашње место и садању функцију. Уништени рам около фреске Богородичине могао би се такође лако надокнадити с мулажом сачуваног оквира на десној страни. — Ако би се извршила рестаурација целе цркве било би и то, за обнову некадашњег лица унутрашњости, потребно. Рам на десној страни мора се фиксирати, а оно што недостаје треба додати у форми и материјалу, који ће сведочити да је касније додат.

Црква Св. Пантелејмона у Нерезима, стара хаџилучка црква, куда су одлазили болесници да моле за здравље, у свима својим деловима јесте изванредан споменик свога доба. Он отвара науци познавање уметности онога времена, које се до сада није могло правилно да оцени, а у многим правцима чак и знатно мења досадашње погледе на уметност онога времена.

Наше доба, које уме да цени уметничке споменике прошлости без икаквих предрасуда, мора да спасе што су нам столећа оставила и да учини све да се споменици сачувају за будућа покољења. То је основни задатак према науци и према великој традицији прошлости, који тако снажно дижу дух савременог живота. — Случај са црквом у Нерезима, који представља особиту уметничку вредност, налаже да сви позвани фактори потпомогну, да се та уметност сачува.

Франц Месеснел.

¹⁾ Слика: Millet, L'ancien art serbe I, стр. 141.